

**ФОРМУВАННЯ ЕЛЕМЕНТІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ТА САМОСВІДОМОСТІ
МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА НА ОСНОВІ ЦІННОСТЕЙ НАРОДНОГО КАЛЕНДАРЯ**

У статті робиться аналіз процесу формування елементів національної самосвідомості особистості учня під час засвоєння ним народних звичаїв, традицій і обрядів українського народу на факультативних годинах і позанавчальних виховних заходах.

Відродження України неможливе без пробудження національної свідомості українського народу, насамперед підростаючого покоління. Тому особливе занепокоєння нині викликає відсутність у більшості дітей віком від шести до десяти років усвідомлення себе як частини народу, співвіднесення своєї діяльності з інтересами нації. Зарадити справі може створення такої системи народної освіти, яка виховувала б національно свідомих громадян України. В Україні освіта з кожним роком енергійно набуває національного характеру: вона спрямована на втілення в життя української національної ідеї. Цілі і зміст сучасної освіти важливо підпорядкувати системі національних інтересів, ідей, головним цінностям духового скарбу українського народу – національним звичаями, традиціям і обрядам.

Якості українського народу, його національного характеру досліджували Г. Сковорода, М. Максимович, М. Костомаров, П. Куліш, К. Ушинський, Б. Грінченко, Г. Ващенко, Я. Ярема, П. Кононенко, В. Каюков, М. Стельмахович та інші відомі вітчизняні педагоги.

Національно свідомі, талановиті педагоги С. Ананьїн, О. Астряб, О. Дорошевич, Т. Лубенець, О. Музиченко, С. Русова, І. Стешенко, Я. Чепіга, І. Ющишин заклали міцне підґрунтя процесу виховання підростаючого покоління на основі національних ідей.

Звичайно, введення до шкільної програми такого предмета, як народознавство, вирішить більшість виховних завдань і дасть підґрунтя для майбутньої роботи у плані створення національної системи освіти і виховання молодших школярів. Розпочинати національне виховання потрібно з початкової школи. Певна річ, що для кожного етапу розвитку національної свідомості та самосвідомості дитини українське народознавство повинно мати різноманітні форми викладу, оскільки завдання курсу на цих етапах теж різне. У початковій школі діти зустрічаються з духовною спадщиною народу: народною піснею, казкою, дитячим фольклором, виробами народних майстрів, з обрядами, тобто втілення багатовікової культури і мудрості наших предків завдяки заняттям з народознавства. Народознавство, подане як система у початковій школі, дає можливість учням на певному етапі без труднощів орієнтуватись у складних образно-символічних символах давньоукраїнської літератури та у класичній українській поезії, розуміти і знати витoki різних видів мистецтва, зрештою, воно повинно стати частиною розуміння наукової картини світу.

Щоб виховати справжніх синів і дочок свого народу, палких патріотів держави, які були б віддані своїй Батьківщині, Україні, слід цілеспрямовано і систематично формувати у позанавчальному виховному процесі елементи національної самосвідомості особистості молодшого школяра на основі народних звичаїв, традицій і обрядів.

Мета статті – висвітлити особливості формування елементів національної свідомості молодших школярів на основі народних звичаїв, традицій і обрядів у позанавчальному виховному процесі.

Реалізація цієї мети на першому етапі експерименту вимагала створення умов для формування у дітей елементів національної свідомості та самосвідомості учня. За нашим гіпотетичним баченням, емоційне переживання учнями знань національних цінностей повинно було забезпечити і формування ними образу національного "Я". Провідним засобом, який сприяв відбиттю у свідомості учнів знань про звичаї, традиції і обряди українського народу на рівні особистісних цінностей, була організація роботи шкільного клубу "Барвіночок".

У процесі реалізації програми формуючого експерименту, спрямованого на забезпечення повороту національної свідомості особистості учня на національну самосвідомість, ми в позаурочний час та на факультативних годинах з народознавства у клубі "Барвіночок" вивчаємо духовні цінності: звичаї, традиції і обряди українського народу. У клубі члени експерименту з великою зацікавленістю вивчають українську побутову символіку (писанки, рушники та їх орнаменти), символіку квітів, рослин (легенди, повір'я, які з ними пов'язані), народні свята, народний календар, який є невід'ємною складовою частиною української нації. До виховних заходів, які ми проводимо у школі, постійно залучаємо не тільки учнів, але й їхніх дідусів, бабусь, батьків. Так, після вивчення учнями символіки квітів, за планом роботи клубу, ми провели свято "Без верби та калини нема України". Учні разом зі своїми родинами підготували цікаві легенди про калину, вербу, волошку. Виступи дітей свідчили, що вони глибоко усвідомили зв'язок між національними квітами та традиціями, звичаями і обрядами народу. Учні підкреслювали, що саме такі квіти, як барвінок, мальви, цвіт калини, волошки, чорнобривці, мак, рута, оспівуються у фольклорі, застосовуються в різних звичаях і обрядах.

Емоційне переживання учнями символів національної культури, як показав експеримент, багато в чому залежить від самого вчителя. Цей процес буде більш інтенсивним, якщо педагог звертає увагу учнів на те, що калина є символом дівочості, ніжності та жіночості. Вчителю дуже важливо підкреслити, що з давніх-давен калину кладуть у першу купіль дитини, на хрещення дитини – затикають у калачі, шишки для кумів. А коли хлопець або дівчина закохувалися, то дарували один одному кетяги калини. З великим емоційним піднесенням

діти слухають легенду про волошки. Особливо їх вражає те, як під час зелених свят дівчина-красуня, а насправді це була Русалка, перетворила хлопчика Василька з блакитними очима у квітку-волошку. Наступний крок у формуванні національної свідомості учнів є показ символічного значення дерев і кущів – дуба, верби, тополі, вишні, явора. Про вербу багато складено казок, переказів, віршів, прислів'їв, приказок. Тому цей крок пов'язаний з вивченням народних пісень, балад, творів багатьох поетів: Т. Шевченка, О. Олеся, Є. Маланюка, В. Симоненка, В. Сосюри, Д. Павличка, І. Драча, Л. Костенко, в яких оспівуються дерева-символи України.

Особливе завдання педагога у сфері формування у дітей національної свідомості – забезпечення вивчення ними народного календаря. Саме календар допомагає учням засвоювати культуру наших предків, національний характер та світогляд, цілі та зміст народних свят українців. Спостерігаючи за учнями, ми помітили, що вони з великим інтересом ставляться до походження назв місяців. Кращий варіант вивчення народного календаря – це об'єднання народних свят у цикли: "Осінні свята", "Зимові свята", "Весняні свята", "Літні свята".

Результати експериментальної роботи показали, що народні прикмети, звичаї, традиції та основні обряди свят діти краще засвоюють, якщо у класі є народознавчий куточок. Так, веселий ланцюжок *зимових свят* ми, згідно з програмою експерименту, відкриваємо разом з учнями святом Різдва. Суттєва особливість проведення свята Різдва – активність учнів у його підготовці та проведенні. Заздалегідь учні разом з бабусями, дідусями, батьками приносять 12 пісних страв. Найважливіші серед них обрядові – кутя, узвар. Потім ми з дітьми готуємо свято: вчимо колядки, майструємо атрибутику (зірку, дзвіночки, ліхтарі), костюми чорта, ведмеда, кози та інших героїв, щоб показати вертеп. Це одне з найяскравіших явищ, яке дітям надовго запам'ятовується та подобається. Головна мета нашого вертепу – поздоровити глядачів із Різдвом, новорічними святами, розповісти про те, як народжувався Христос, про ті обставини, що супроводжували його появу на світ. Ангели, чередники, волхви, козак, цар Ірод, чорт, смерть – головні персонажі вертепу. Далі один з учнів, переодягнений у костюм Нового року, розповідає, що закінчуються різдвяні свята та приходить Новий рік. Найбільш позитивні емоції виникли у дітей тоді, коли вони не тільки знайомилися з передднем Нового року, який називали в Україні "Щедрим вечором", "Щедриком" і "Меланками", а коли самі брали найактивнішу участь у цьому святі. Хлопці, члени експерименту, зранку ходили і засівали оселі, бажаючи господарям щастя, здоров'я, втіхи, злагоди у новому році. Їм подобалося кидати з порога зерно і промовляти: "На щастя, на здоров'я, на Новий рік, на нове літо сій, Боже; роди, Боже, жито, пшеницю і всяку пашницю!", "На щастя, на здоров'я, на той Новий рік, щоб було ліпше, як торік". Активна участь дітей у проведенні Щедрого вечора сприяла появі у них багатьох питань. Насамперед, ці питання стосувалися особливості закінчення святків. Затамувавши подих, учні слухали вчителя, від якого дізналися, що святки завершуються Хрещенням. У річці прорубували в кризі хрест, прикрашали його стрічками, а це місце називали "Йордань". Після освячення води деякі сміливці для того, щоб увесь рік бути здоровими, купалися в ополонці. Хрещенську воду приносили, кропили оселю, стайні, де знаходиться худоба, давали пити хворим людям. Ця водичка вважалася чарівною, її зберігали цілий рік, бо саме нею, за народними повір'ями, можна вилікувати хворобу. Така розповідь учителя закінчувалася, як правило, тим, що всі виходили на шкільне подвір'я і грали в народні ігри, ліпили чарівне місто Сніговиків, яке чекає через невеликий проміжок часу зустрічі з Весною.

Одним із завдань експериментальної роботи було підвищення активності дітей у процесі оволодіння цінностями народного календаря. Із цією метою ми орієнтували їх на підготовку доповідей, присвячених особливостям конкретних свят. Саме підготовка доповідей, їх обговорення в школі сприяли свідомому ставленню молодших школярів до свята Стрітіння. Як правило, ці доповіді заслуховувалися вже після свята Водохрещення. І хоча зі святом Стрітіння молодші школярі вже знайомилися на уроках народознавства, найбільший інтерес у дітей викликала театралізована вистава, присвячена зустрічі Зими з Весною (сценарій цієї вистави був розроблений за мотивами методики Олексі Воропая). Одна дівчинка, переодягнена в Зиму (стара баба весною), а інша – в Літо (молода дівчинка). Зиму веде старий дід Мороз, вона ледве йде, зігнулася, трясеться від холоду. Кожух у неї полатаний, чоботи подерті, а в хустці з дірочок, які прогризли миші, стирчить сиве волосся. В руках Зима тримає потрісканий горщик із льодом, а на плечах у неї – порожнісінька торба. А у Літа віночок на голові з гарних квітів, сорочка вишита мережаними квітами. Літо несе в руках серп і сніп жита.

Наведемо один з театралізованих діалогів повністю. Ось зустрічаються зима з літом і говорять між собою:

– Боже, поможи тобі, зимо! – каже літо.

– Дай, Боже, здоров'я! – відповідає зима.

– Бач, зимо, – дорікає літо, – що я наробило і напацивало, ти поїла і попила! [1: 138].

Саме під час вистави діти емоційно переживали особливості зустрічі зими з літом, що сприяло їх самооцінному ставленню до змісту народного календаря (якщо до вечора стає тепліше – Літо перемогло Зиму, а якщо холодніше, то Зима ще не відходить). Свідомому ставленню до цього народного свята сприяє настанова на спостереження за прикметами цього дня. Діти, відзначаючи ясну і теплу погоду під час Стрітіння, робили висновок, що вона свідчить про майбутній хороший врожай і роїння бджіл. На все життя учні запам'ятали народну прикмету – якщо на Стрітіння півень нап'ється води з калюжі, то чекай на холоднечу [1: 139]. Головне, що свої судження про пізню весну вони аргументували наявністю в цей день вітру або відлиги.

Ще одним напрямом, значущим для засвоєння учнями звичаїв і традицій українського народу на особистісному рівні, був творчий підхід до усвідомлення сутності якогось зі свят. Продукти творчості дітей вже є результатом їх самооцінного ставлення до свята народного календаря. Перший крок – ознайомлення зі змістом певних традицій чи звичаїв. Розглянемо це на прикладі оволодіння молодшими школярами знань свята зустрічі весни. На факультативних заняттях з народознавства у клубі "Джерельце" ми вивчаємо веснянки, заклички, народні ігри, прикмети приходу весни, зміни у природі, зустрічаємо перших вісників весни – веселиків. Веселиками ми називаємо лелек весною, бо саме вони звеселяють наше око. Восени – журавлями від

того, що ми журимося у зв'язку з відходом теплих днів. Діти розповідають легенду про журавля, про те, що в минулому це був чоловік, якого потім перетворив Бог. Окрім цього, діти на клубних годинах з народознавства пишуть твори-мініатюри за темами: "Зустрічаємо весну красну", "Прийди, Весно-паняночко", виконують творчі завдання, пишуть народні порівняння. Важливо поєднувати індивідуальну творчість дітей з колективною. Наприклад, наведемо продукт колективної творчості учнів: "Дуже давно на Україні весну порівнюють з молодістю дівчиною. Вона одягнена в зелену сукню, розшити квітами, вишиту червоною калиною. А на розкішному волоссі у весни-красуні зелений віночок, який сплетено з квітів ромашки, вишні, мальви. В народі говорять, що з приходом весни все оживає, пробуджується. Люди вірять, що цією справою керує весна. Вони її закликають веснянками, закличками. Сподіваються на весняні хороші, добрі зміни в особистому житті".

Вивчення циклу весняних свят ми закінчуємо Великоднем. Акцентуємо увагу дітей на Вербній неділі, писанках, писанкарстві як виду мистецтва та на самому святі Великодня (його зустрічі, обрядовій їжі, привітаннях: "Христос воскрес!", "Воистину воскрес!"). Приділяємо увагу народним іграм: "Трапки", "Битки", "Коточки", "Кидки".

З великим захопленням члени експерименту ставилися до вивчення та написання візерунків на писанках. Вони розписували, фарбували яйця в кольори, які мали свою мову: червоний колір – радість життя; жовтий – місяць і зорі, на врожай; блакитний – здоров'я; зелений – воскресіння природи. Учні дізналися, що пасхальні яйця називаються "крашанками", "писанками", "мальованками", "дряпочками". Із цікавістю діти сприймали інформацію про те, що для фарбування пасхальних яєць наші предки використовували відвари дикої яблуні, лушпиння цибулі, гречаної полови, горицвіту, звіробію.

За нашим концептуальним баченням, свідомість особистості учня тільки тоді буде спрямована на її самосвідомість, коли у нього сформується змістовно формуючі мотиви – оволодіння цінностями народного календаря.

Місяць травень – це кінець навчального року. Ми з учнями спостерігаємо за змінами у природі. Учні приходять до висновку, що сонечко зігріває своїм промінням землю, відчувають запахи пахощі трав, цвітіння дерев і квітів. Травень наповнює дітей радістю. На екскурсії, саме на лоні природи, де учнів оточує буяння весни, вони вивчають *літні свята* – "Зелені святки". Хлопчики збирають гербарій з квітів, листочків, а дівчатка – плетуть віночки. Плетіння вінок супроводжується розповіддю вчителя про "Зелені свята". Люди в давнину захищали свої садиби від польових духів, мавок, русалок, які, за їхнім повір'ям, могли впливати на майбутній врожай. А оберегом від злих сил була зелень. Охоронцями від нечистої сили вважалися клен, липа, дуб, явір. Головним звичаєм цих свят було прикрашання воріт, осель, долівок зеленим листям цих дерев. На Трійцю юні українки прикрашали свої голівки різнобарвними вінками, адже віночок – це не тільки прикраса на голові, а й символ молодості, вродливості, привітності, чистоти, дівчості. Учні запам'ятовують, що особливістю плетіння є наявність дванадцяти різних квітів. Ось на такому мажорному занятті ми прощаємося з учнями до першого вересня.

Йдучи на літні канікули, кожна творча група учнів отримує свої завдання. Приклади завдань: написати про назви літніх місяців та їх походження, прикмети цих місяців; записати в щоденнику результати спостережень щодо змін у живій та неживій природі; переказати з вуст дідусів та бабусь народні казки, загадки, прислів'я; записати народні звичаї, обряди, традиції, які присвячені збиранню врожаю хліба, тощо. А у вересні на перших наших зустрічах разом з їх батьками ми влаштовуємо творчі звіти, де кожна група на чолі з дорослим розповідає про свою роботу. Учнівські роботи ми старанно оформлюємо дитячими малюнками, зшиваємо та складаємо в народознавчі кишеньки класного куточка. На наступних уроках відбувається знайомство учнів зі звичаями, традиціями, обрядами, які пов'язані з *осінніми святами*.

Роблячи висновки, зазначимо, що:

а) календарні свята, ярмарки, конкурси звільнили молодших школярів від примусовості, бо виховання початківців, яке базується на народознавстві, проходить без психологічного тиску на дитину;

б) завдяки засобам народознавства учні глибше усвідомлюють, що знання про свій народ – це пізнання самого себе, свого народу, його історії, культури. Дослідницька робота показала, що це відбувається тоді, коли учень знаходиться у позиції дослідника, а вчитель у ролі консультанта;

в) особистісний підхід до формування у дітей цінностей народного календаря дозволяє вчителю краще розв'язувати такі завдання:

- виховувати у молодших школярів прагнення продовжувати свій рід, дотримуватися заповідей дідів;
- плекати любов до матері – берегині роду, батька, до своїх родичів та інших людей;
- виховувати пошану до рідної мови, природи, історії, рідного краю, землі, Батьківщини;
- формувати у дітей високі моральні чесноти, цінності, почуття віри, добра, справедливості;
- пробуджувати і виховувати національну гідність, гордість, свідомість і самосвідомість, готувати з них справжніх патріотів своєї країни – України;
- продовжувати відроджувати та примножувати народні звичаї, традиції та обряди;
- виховувати в кожному учневі вміння гордитися славою своїх предків, готовність захищати честь свого народу, держави, боротися з ворогами, якщо вони нападають на нашу землю;

г) учні самостійно приходять до висновку про необхідність підвищення рівня активності у здобуванні знань про народні звичаї, традиції і обряди, їх коло інтересів, пов'язане з вивченням національної культури, постійно розширюється. В цілому можна говорити, що у дітей (55 із 73) спостерігаються тенденції до самоформування образу "Я" як українця.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – К.: Оберіг, 1992. – 591 с.
2. Гуденко Ю. Основи сучасного українського виховання – К.: Вид.-во ім. О.Теліги, 2003. – 328 с.
3. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. – К.: Оберіг, 1991. – 178 с.
4. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину // Вибр. твори: В 5 т. – К.: Рад. школа, 1976. – Т. 2. – С.158-416.
5. Теоретичні засади виховання національної самосвідомості / За ред. О.О. Тхоржевського – К.: ІЗМН, 1998. – 232 с.
6. Щербань П. Національне виховання в сім'ї. – К.: Борівітер, 2000. – 173 с.
7. Дванадцять місяців. Народний календар. – К.: Україна, 1995. – 87 с.

Матеріал надійшов до редакції 14.09.2005 р.

Колоскина О.А. Формирование элементов национального сознания и самосознания личности младшего школьника на основе ценностей народного календаря.

В статье проводится анализ процесса формирования элементов национального самосознания личности учащегося во время усвоения им народных обычаев, традиций и обрядов украинского народа на факультативных часах и внеурочных воспитательных мероприятиях.

Koloskina O.A. Shaping of National Consciousness and Selfconsciousness of Junior pupils on the Basis of Values of Folk Calendar.

The article analyzes the process of shaping national consciousness at extracurricular and elective activities featuring folk customs, traditions and rites.